Propuneri pentru cercetarea tipurilor de litere şi motivelor decorative în cartea românească veche

Eva MÂRZA

Universitatea „1 Decembrie 1918“ din Alba Iulia, Facultatea de Istorie şi Filologie
“1 December 1918” University of Alba Iulia, Faculty of History and Philology
Personal e-mail: evamarza@yahoo.com

Propositions for researching types of letters and decorative motifs from the old Romanian book

This study wishes to point out a segment that we tried to approach, even tangentially, as for history of Romanian typography from Alba Iulia, 1577–1702. We refer to letters and typographical decorations used by typographers in old Romanian printings. Circulation of typographical material from one printing house to another, copying typographical decorations or taking up some already existent, but also circulation of typographers within this geographical area remain for at least now an incomplete part in researching the culture of Romanian book.

Keywords: typographers and Romanian publishing houses, book illustration, old Romanian book, XVIth-XVIIth centuries

Cercetarea cărţilor româneşti tipărite este o preocupare aflată în interesul specialiştilor români de cel puţin un secol şi jumătate. Multitudinea temelor oferite de cartea românească veche nu a fost exploatată nici până astăzi. Începând de la identificarea cărţilor slavo-române şi româneşti, adunarea lor în bibliotecile particulare sau ale unor instituţii culturale, continuând prin bibliografierea lor – toate acestea au dat naştere unei avalanşe de cataloage de colecţie, implicit s-a acordat atenţie circulaţiei cărţilor în diferite spaţii culturale sau la personalităţile culturii româneşti.

Prin încercarea noastră de a atrage atenţia asupra celor care au contribuit la editarea – tipărirea cărţilor româneşti vechi[1], am direcţionat atenţia cercetării spre importanţa instituţiei producătoare de carte – tipografia şi editura, dar în primul rând asupra oamenilor care le-au reprezentat.

Ideea unor posibile direcţii de cercetare în acest domeniu, care preocupă de decenii specialiştii europeni, vizează şi legătoria de carte, analiza decoraţiilor de pe cărţile vechi. Un exemplu merituos poate fi periodicul german *Einband-Forschung*[2], care prin apariţii semestriale, începând din anul 1996/7, publică studii de specialitate despre istoria legătoriei de carte din punct de vedere artistic, dar şi tehnic. O astfel de preocupare lipseşte deocamdată de pe scena domeniului nostru, doar cazuri individuale pot arăta cât de necesare şi interesante ar fi rezultatele acestei cercetări în domeniul bibliologiei şi istoriei artei româneşti, totodată[3]. Filigranele de pe hârtia folosită pentru tipărirea cărţilor româneşti au atras atenţia câtorva cercetători ca Alexandru Mareş[4], Sofia Ştirban[5] abia în ultimele două decenii ale secolului XX. Totuşi, elveţianul Charles M. Briquet a editat un album de filigrane încă în anul 1888[6]. Iată, încă un domeniu deocamdată în leagăn.

Segmentul care ne-a atras de mult atenţia şi pe care am încercat să-l atingem, chiar dacă doar marginal, în legătură cu istoricul tipografiei româneşti de la Alba Iulia 1577–1702 este litera şi decoraţiile tipografice folosite de tipografi[7]. Spaţiul geografic românesc oferă nenumărate posibilităţi de urmărire a căilor materialului tipografic de la o tipografie la alta. În această situaţie am demonstrat pe exemple concrete reutilizarea setului de litere folosite pentru tipărirea ultimelor tipărituri albaiuliene de la

sfârşitul secolului al XVII-lea şi primii ani ai secolului următor în nou înfiinţată tipografie blăjeană. Anume litera de rând a *Bucoavnei*, Alba Iulia, 1699 sau cea din *Pâinea pruncilor*, 1702 pe care am identificat-o în primele cărţi tipărite în tipografia blăjeană *Floarea adevărului*, 1750, *Ceaslovul*, 1751 şi chiar în *Strastnicul* din 1753. La setul de litere în această situaţie se mai adaugă şi puţinele ornamente tipografice comune acestor cărţi, cu cele imprimate în spaţiul românesc.

Ar merita o cercetare aplicată o altă ipoteză a noastră prezentată în contextul tipografiei româneşti de la Alba Iulia. Ne referim la o posibilă legătură al cărei actor căreia este tipograful Kiriak de la Mănăstirea Agapia, venit la Alba Iulia de la Bucureşti, unde a tipărit între altele *Evanghelia* din anul 1682 după care, între anii 1687-1696 semnează cărţi la Alba Iulia (Sibiu, 1696), spunându-şi Gieser – turnător de litere. Care a putut fi calea pe care Kiriak a avut ocazia de a intra în posesia literei de rând din *Noul Testament* albaiulian din 1648, folosindu-o la tipărirea *Evangheliei* bucureştene, este o temă care merită, cu siguranţă, urmărită mai îndeaproape. Juxtapunerea celor 2 tipărituri – *Noul Testament* şi *Evanghelia* – nu ne-a lăsat să ne îndoim asupra ipotezei prezentate. Faptul că litera de rând din *Noul Testament* nu s-a mai folosit la Alba Iulia poate fi considerat un indiciu plauzibil, chiar dacă distanţa în timp de peste 35 de ani între apariţia celor două cărţi este în stare să ne pună pe gânduri[8].

Din domeniul ornamentelor tipografice discutate în urma cercetărilor noastre de la sfârşitul secolului al XX-lea avem în vedere frontispiciul cu *Deisis,* care, refolosit ori poate copiat de gravori, apare în instrumentarul tipografiei de la Alba Iulia de la sfârşitul secolului al XVII-lea. Frontispiciul în cauză poate fi identificat, posibil într-o copie veridică la Bucureşti, în *Evanghelia* din anul 1682, dar şi în *Chiriacodromionul* bălgrădean din 1699, apoi într-o copie târzie, în *Strastnicul* de la Blaj, 1773[9]. Acelaşi cercetări mai vechi le aparţine constatarea că tipograful Mihai Iştvanovici, care a funcţionat iniţial la Snagov, unde a tipărit *Orânduiala slujbei la ziua sfinţilor Constantin şi Elena*[10] în care apare imaginea celor doi sfinţi într-un medalion, a adus matriţa la Alba Iulia şi a folosit-o atât în *Chiriacodromionul* din 1699 ca şi în *Bucoavna*, 1699, chiar dacă nu a avut nicio legătură cu conţinutul celor două cărţi.

Transferul ideilor între cele trei Ţări Româneşti s-a făcut pe parcursul evului mediu şi mai târziu pe calea cărţilor, mai întâi manuscrise, apoi celor tipărite. Acele puţine exemple de mai sus reprezintă doar un procent minimal al situaţiilor pe care le-am întâlnit în cercetări proprii. Continuarea lor ar putea clarifica pagini albe din istoria tiparului românesc. Care a fost transferul specialiştilor, tipografi şi gravori în primul rând, apoi implicarea lor în utilizarea şi reutilizarea materialelor tipografice, împrumutul lor sau pură copiere a lor – este o necunoscută deocamdată. Am arătat, ca şi alţi specialişti români[11], că în cultura românească a existat la toate nivelele un permanent contact, ne interesează în contextul dat cel care priveşte domeniul producerii cărţilor, la care trebuie adăugat şi relaţionarea cu mediul cultural din ţările vecine.

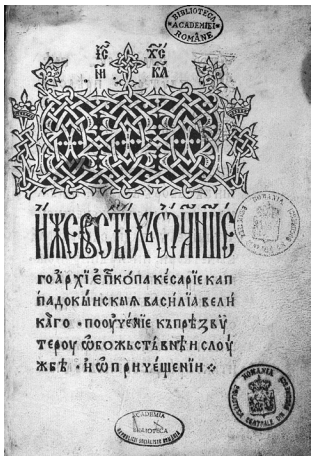
Un extraordinar exemplu în acest sens, care merită avut în vedere, este o lucrare apărută încă la începutul secolului al XX-lea şi care urmăreşte repertorierea literelor utilizate de tipografii incunabulelor. Konrad Haebler în *Typenrepertorium der Wiegendrucke* a deschis o cale ce merită urmată. Prin repertoriul său nu a avut în vedere numai incunabulele tipărite în Germania, dar, credem noi, chiar din motive de posibile transferuri de materiale, şi cele tipărite în ţările învecinate Germaniei[12]. Scopul cercetărilor iniţiale a fost contribuţia la identificarea incunabulelor nedatate. Iar baza de date înfiinţată la Biblioteca de Stat a Germaniei este construită pe rezultatele iniţial oferite de Konrad Haebler.

Din multe puncte de vedere mai aproape de spaţiul transilvan sunt rezultatele cercetărilor îndelungate în istoria tiparului; avem în vedere aici lucrarea cercetătoarei maghiare V. Ecsedy Judit din care rezultă monumentala lucrare *A Régi Magyarországi nyomdák betüi és díszei 1473-1600,* apărută în anul 2004 într-o serie numită *Hungaria Typographica* I, şi volumul II din aceeaşi serie, *A Régi Magyarországi nyomdák betüi és díszei XVII. század,* tipărită în anul 2010[13]. Nu ne-am propus să facem recenzia acestor lucrări, fiindcă le-am putut consulta cu destul de mare întârziere. Dar, în primul rând, aceste volume oferă o modalitate de abordare şi pentru spaţiul românesc. Pe de altă parte, aşa cum ne-au obişnuit colegii de breaslă din Ungaria, cercetările lor acoperă atât teritoriul Ungariei de astăzi, cât şi cel al ţărilor care au făcut parte din Ungaria istorică, implicit

cel al Transilvaniei. Ceea ce înseamnă că răsfoirea cu atenție a celor două volume avute în vedere atrage atenția cercetătorului tiparului transilvan printr-un număr mare de exemple pe care le oferă în ce priveşte atât litere de tipar, cât şi ornamentele tipografice reproduse în condiții foarte bune şi cu explicații complexe. Judit Ecsedy cunoaşte bine cărțile transilvane, nu numai cele tipărite cu litere latine, de care se ocupă de o viață, dar nici tipăriturile chirilice nu-i sunt necunoscute. Nu putem omite în prezentarea noastră nici lucrarea Anei Andreescu, *Arta cărții cartea românească veche 1508-1700*[14], în care autoarea repertorizează ilustrația de carte, stemele, letrinele, frontispiciile, vinietele însă nu la dimensiunile originale, ceea ce îngreunează posibila cercetare specială şi comparație între acestea.

În contextul de mai sus, având la dispoziție exemplele seturilor de litere şi ornamente tipografice de la Sibiu, Braşov, Cluj, Alba Iulia secolului XVII, nu ne este foarte greu să atragem atenția asupra unor realități despre care ne-am propus să comunicăm la această conferință, altele decât cele deja comunicate. Repertoriul cercetătoarei Judit Ecsedy oferă posibilități relativ simple de urmărire a unor ornamente tipografice şi direcțiile pe care au circulat. Identificarea similitudinilor nu înseamnă încă să ne dăm seama şi de modul şi motivația de obținere a matrițelor din partea tipografilor sau gravorilor ori eventuala lor intenție de copiere.

În această contribuție ne-am propus să atragem atenția doar asupra câtorva din cele mai clare şi flagrante preluări de matrițe tipografice (posibilă copiere a lor) legate de activitatea tipografilor/gravorilor din Transilvania. Aplicând ordinea cronologică de abordare, am pornit de la activitatea tipografului Macarie, primul care a tipărit cărți slavo-române în cetatea Târgoviște[15]. În discuție poate intra prima sa carte, *Liturghierul* din anul 1508, şi cel puțin două frontispicii refolosite/copiate cu cea mai mare probabilitate de Filip Moldoveanu, tipograful sibian cu 38 de ani mai târziu. Este vorba de frontispiciul de pe pagina 1, spre exemplu din *Liturghier*,

pe care îl identificăm aici şi cu ajutorul lucrării lui Judit Ecsedy[16]. Fidelitatea prin care se prezintă piesa folosită în *Tetraevanghel* de Filip Moldoveanu la Sibiu în anul 1546 demonstrează că tipograful sibian ar fi putut

lucra direct cu matrița lui Macarie, care putea fi foarte uzată. Ca şi în multe alte cazuri, nici în această situație nu ştim cum a intrat în posesia sa ori a copiat imaginea cu multă fidelitate. Este de menționat că această xilogravură este mult prea asemănătoare cu cea din *Liturghier*. Al doilea frontispiciu la care ne-am oprit este poate cel mai frumos din cele ale lui Macarie, din Evanghelia, 1512. La Macarie are în centru stema Țării Româneşti;

Filip Moldoveanu a schimbat-o într-un mod logic cu stema oraşului Sibiu.

Despre durabilitatea acestui ornament putem discuta şi în cea de a treia casă tipografică. Ne gândim la cea a lui Coresi de la Braşov, deoarece în *Octoihul* tipărit de Coresi şi Oprea în anul 1557[17] şi în *Tetraevanghelul* din 1562 tipărit de Coresi şi Tudor[18] identificăm acelaşi frontispiciu.

Mai mult chiar, fiind tipărit la Braşov, tipograful păstrează în centru stema Ţării Româneşti cu corbul ţinând crucea în cioc, stemă într-o conformaţie identică cu cea folosită de Macarie în *Evanghelia* din 1512.

Ca să rămânem în spaţiul transilvan, între tipografii Filip Moldoveanul de la Sibiu şi Coresi de la Braşov găsim câteva similitudini în forma iniţialelor ornate, cum ar fi iniţiala mare C, K, Z, cel puţin. Din acest segment ar trebui să facă parte şi juxtapunerea literei de rând folosite în aceste trei tipografii – Târgovişte, Sibiu, Braşov - de bază pentru secolul al XVI-lea românesc, ceea ce ar putea face parte dintr-un proiect de mare anvergură, care ar trebui să se desfăşoare în primul rând în marile biblioteci din ţară, incluzând problematica dată şi pentru secolul următor, cel puţin.

Un alt exemplu interesant este reprezentat de una din vinietele folosite în cărţile din tipografia honteriană de la Braşov de urmaşul lui Honterus, Wagner (spre exemplu în anul 1556, chiar şi pe foaia de titlu)[19], pe care o identificăm în forma răsturnată, spre exemplu, în *Sicirul de aur* tipărit la Sebeş cu materialul tipografiei albaiuliene în anul 1683[20].

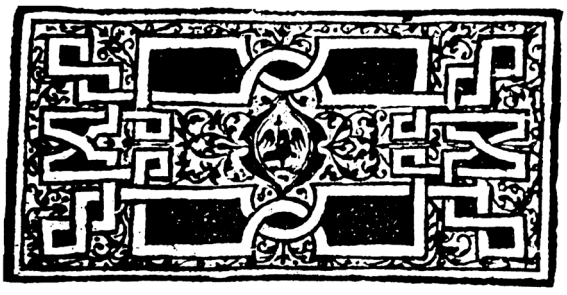
O cale curioasă pare că a parcurs-o un alt frontispiciu aflat pe p. 373 din primul volum al lui J. Ecsedy, nr. IV/13[21], despre care ne ajută să aflăm, în explicaţiile de pe p. 149, că a fost folosit în tipografia lui Coresi în anul 1578 în *Octoih* şi spre exemplu şi în 1574 în *Octoih mic* sau în 1579 în *Tetraevanghelul* tipărit de Coresi şi Mănăilă. Frontispiciul folosit la Braşov are în centru aceeaşi stemă a Ţării Româneşti ca şi în situaţiile anterioare deja amintite.

Faptul că acelaşi frontispiciu a fost adus de tipograful Lorinţ, colaboratorul lui Coresi, la Alba Iulia, unde Lorinţ tipăreşte câteva cărţi în limba slavonă, demonstrează că acesta a venit la Alba Iulia cu o parte din materialele coresiene de la Braşov, ipoteză care se discută în unele lucrări de specialitate. Deci, şi la Alba Iulia ornamentul a fost tipărit în *Tetraevangheliarul* din 1579 de tipograful Lorinţ cu stema Ţării Româneşti[22].

O altă relaţie mai complexă rezultă din imaginea oferită de frontispiciul folosit de Coresi, care a tipărit la Sebeş în anul 1580 un *Sbornic*[23]. Cartea, după cum consideră autorii BRV-ului, a avut drept model un *Sbornic* tipărit de Bojidar Vukovici de la Veneţia din anul 1538[24]. Relaţia *Sbornicului* şi a lui Coresi cu ediţia lui Bojidar rezultă şi din faptul că tipograful român a copiat, sau mai repede preluat printr-o relaţie directă

(?), un frontispiciu în care se păstrează iniţiale "BOJ"! [Fig. 11]. Am putea presupune că diaconul Coresi ar fi copiat ornamentul păstrând iniţialele autorului gravurii fără să renunţe la numele său? Poate că da, dacă avem în vedere şi folosirea stemei Ţării Româneşti de el, tipograful târgovişteanu, în cărţile tipărite în Transilvania. De menţionat că diaconul Coresi a avut drept patroni atât pe principele Transilvaniei, cât şi pe mitropolitul

Bălgradului, pe lângă ale personalităţi ale vieţii culturale sau politice.

Un alt capitol al posibilului demers ar putea fi urmărirea micilor ornamente tipografice care împodobesc cărţile, fiind aşezate în cele mai diferite locuri de pe pagini. Curios este că identificăm ornamente similare în tipografii diferite, uneori aparţinând spaţiilor geografice îndepărtate. Ele au formă de steluţe, ghinde, floricele, cerculeţe şi multe altele, acestea fiind uneori

combinate.

Așa cum considerăm *Repertoriul tipografilor, editorilor, gravorilor, patronilor tipografiilor cărților românești* un pas spre istoria tipografiilor românești, buna cunoaștere a mișcării materialului tipografic poate fi un capitol important al acestui domeniu, aproape necunoscut specialiștilor. Urmărirea tipurilor de litere, matrițelor de ilustrații, letrine, frontispicii, viniete sau acelor ornamente tipografice pot elucida utilizarea, copierea sau preluarea directă a decorațiilor în spațiul românesc sau influențe venite din țările învecinate, un alt capitol al culturii cărții românești.

Acknowledgement:

This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-ID-PCE-2011-3-0314.

Note:

1. Eva Mârza, coord., *Repertoriul tipografilor, editorilor, gravorilor, patronilor, cărților românești*, Sibiu, Techno Media, 2008 şi a doua ediție Eva Mârza, Florin Bogdan coord. *Repertoriul tipografilor, editorilor, gravorilor, patronilor, cărților românești*, Sibiu, Astra Museum, Techno Media, 2013.
2. Periodicul este editat de: Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz din anul 1997. *Einbandforschung* – cercetarea coperților de carte este preocupată în Germania de evoluție tehnică şi artistică a rezultatelor acestui meşteşug din trecut şi din contemporaneitate.
3. Un exemplu singuratic în spațiul transilvan de acest gen de preocupare îl identificăm la doamna Erzsébet Mukenhaupt, Rozsondai Marianne, *Historische Einbände der Bücher aus Besitz des Johannes Henckel*, în *Batthyaneum Omagiu fondatorului Ignatius Sallestius de Batthyan (1741-1798)*, Bucureşti, Ed. Bibliotecii Naționale a României, 2011, p. 159-189. O cercetare similară la Rozsondai Marianne - Mukenhaupt Erzsébet, *Telegdi Miklós és a nagyszombati CH-monogramos kötéscsoport*, în *Magyar Könyvszemple*, 116, 2000, nr. 3, p. 285-306.
4. Alexandru Mareş, *Filigranele hârtiei întrebuințate în Țările Române în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1987.
5. Ştirban, Sofia, *Din istoria hârtiei şi filigranului: Tipografia românească a Bălgradului,* Alba Iulia, 1999.
6. Charles M. Briquet, *Papiers et filigranes des archives de gênes 1154 à 1700* par [...] avec 593 dessins autographiés, Genève, H. Georg libraire-editeur, 1888.
7. Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc Tipografia de la Alba Iulia 1577-1702*, Sibiu, Ed. Imago, 1998.
8. Eva Mârza, *Din istoria tiparului,* p. 76-77.
9. *Ibidem*, p. 113-114, 214.
10. Ioan Bianu, Nerva Hodoş, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, I-IV, Bucureşti, 1903-1940; I, nr. 102, p. 341-343 (prescurtat BRV).
11. Cornel Tatai-Baltă, *Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830),* Blaj, Editura Eventus, 1995; Idem, *Reprezentarea sfân tului Damaschin în Octoihurile româneşti vechi*, în *Ars Transsilvaniae*, VIII-IX, 1998-1999, p. 245-249; Idem, *Modelul rusesc prezumtiv al unei xilogravuri de Ioaniţiu Endredi*, în *Din arta şi cultura Blajului*, Alba Iulia, Ed. Altip, 2000, p. 5-14; Emilian Corneanu, *Arta frontispiciului în tipăriturile coresiene*, în *Transilvania*, 2010, nr. 11-12, p. 111-114, am spicuit doar din bibliografia existent şi exemplele nu se opresc aici.
12. Konrad Haebler, *Typenrepertorium der Wiegendrucke,* Halle, Verlag von Rudolf Haupt, 1905. Până în anul 1924 a mai contribuit la redactarea altor volume pentru incunabule spaniole, portugheze, italieneşti ş.a. Inkunabelreferat der Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz reprezintă o bază de date pentru tiparul secolului al XV-lea.
13. V. Ecsedy Judit, *A Régi Magyarországi nyomdák betüi és díszei 1473-1600*, apărută în anul 2004 într-o serie numită Hungaria Typographica I şi II *A Régi Magyarországi nyomdák betüi és díszei XVII. Század*, 2010, ambele apărute la Budapesta, Balassi Kiadó-Országos Széchényi Könyvtár.
14. Ana Andreescu, *Arta cărții cartea românească veche 1508-1700*, ed. a 3-a, Bucureşti, Capitel, 2006.
15. Nu intrăm în acest context în lunga polemică legată de locul în care Macarie a tipărit, polemică începută de istoricii români şi străini, care şi acum suscită discuții pe paginile unor studii sau cărți.
16. J. Ecsedy, *A Régi Magyarországi nyomdák,* I, p. 306, nr. IV/2. De comparat şi cu Emilian Corneanu, *Arta frontispiciului,* p. 112 şi A. Andreescu, *Arta cărții*, p. 208.
17. BRV I, nr. 3, p. 3-4.
18. BRV I, nr. 11, p. 46-49. A. Andreescu, *Arta cărții*, p. 211, oferind alte tipărituri ca exemple.
19. *Régi Magyarországi nyomtatványok 1473-1600*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, nr. 130 (prescurtat RMNy).
20. BRV I, nr. 80, p. 269-273. De comparat şi cu Eva Mârza, *Din istoria tiparului,* p. 188.
21. A. Andreescu, *Arta cărții*, p. 216, nr. 11, indicând doar un singur exemplu, *Octoih mic*, Braşov, 1574.
22. V. Ecsedy Judit, *A Régi Magyarországi nyomdák,* I, p. 165, nr. IV/2; BRV I, nr. 24, p. 75-79; RMNy I, nr. 435.
23. BRV I, nr. 28, p. 81-85. Vezi şi RMNy I, nr. 477.
24. RMNy I, nr. 477. După E. Corneanu, *Arta frontispiciului,* p. 112 este vorba de *Slujebnicul* lui Bojidar din Veneția, dar din anul 1519.

Bibliography:

Bianu, Ioan; Hodoș, Nerva; Simonescu, Dan. *Bibliografia românească veche (Old Romanian Bibliography)*, I-IV, București, 1903-1940.

Briquet, Charles M. *Papiers et filigranes des archives de gênes 1154 à 1700* par [...] avec 593 dessins autographiés, Genève, H. Georg libraire-editeur, 1888.

Corneanu, Emilian. *Arta frontispiciului în tipăriturile coresiene (The art of the title page from Coresi's printings).* În: *Transilvania*, 2010, nr. 11-12, p. 111-114

Ecsedy, Judit. *A Régi Magyarországi nyomdák betüi és díszei 1473-1600.* Budapest, Balassi Kiadó-Országos Széchényi Könyvtár, 2004.

Ecsedy, Judit. *A Régi Magyarországi nyomdák betüi és díszei XVII. Század.* Budapest, Balassi Kiadó-Országos Széchényi Könyvtár, 2010.

Haebler, Konrad. *Typenrepertorium der Wiegendrucke,* Halle, Verlag von Rudolf Haupt, 1905.

Mareș, Alexandru, *Filigranele hârtiei întrebuințate în Țările Române în secolul al XVI-lea (Filigree of paper used in Romanian Countries in the XVIth century)*, București, 1987.

Mârza, Eva. *Din istoria tiparului românesc Tipografia de la Alba Iulia 1577-1702(The history of Romanian printing. The printing house from Alba Iulia 1577-1702)*, Sibiu, Ed. Imago, 1998.

Mârza, Eva; Bogdan, Florin coord. *Repertoriul tipografilor, editorilor, gravorilor, patronilor, cărților românești (Repertory of typographers, editors, engravers, and patrons of Romanian books).* Sibiu, Astra Museum, Techno Media, 2013.

Mukenhaupt, Erzsébet; Rozsondai, Marianne. *Historische Einbände der Bücher aus Besitz des Johannes Henckel.* În: *Batthyaneum Omagiu fondatorului Ignatius Sallestius de Batthyan (1741-1798).* București, Ed. Bibliotecii Naționale a României, 2011, p. 159-189.

Régi Magyarországi nyomtatványok 1473-1600. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

Rozsondai, Marianne; Mukenhaupt, Erzsébet. *Telegdi Miklós és a nagyszombati CH-monogramos kötéscsoport*, În: *Magyar Könyvszemple*, 116, 2000, nr. 3, p. 285-306.

Știrban, Sofia. *Din istoria hârtiei și filigranului: Tipografia românească a Bălgradului (From the history of paper and filigree:The Romanian Publishg House of Bărgrad),* Alba Iulia, 1999.

Tatai-Baltă, Cornel. *Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830) (The wood engravers from Blaj (1750-1830)),* Blaj, Editura Eventus, 1995.

Tatai-Baltă, Cornel. *Modelul rusesc prezumtiv al unei xilogravuri de Ioanițiu Endredi (The assumed Russian model of a wood cut by Ioanițiu Endredi).* În: *Din arta și cultura Blajului (Art and culture of Blaj)*, Alba Iulia, Ed. Altip, 2000, p. 5-14.

Tatai-Baltă, Cornel. *Reprezentarea sfântului Damaschin în Octoihurile românești vechi (Depiction of Saint John of Damascus in old Romanian Octoechos).* În: *Ars Transsilvaniae*, VIII-IX, 1998-1999, p. 245-249.

